

Հ Ո Պ Վ Ա Ս Ն Ն Ր

Հ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԴՆՈՒ ՆԱԽԱԳԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Անդեմ նախադասությունները, որոնք կազմվում են մի բառից կամ բառերի կապակցված շարքից, ունենում են մեկ կենտրոն և դրանով հակադրվում են ենթակա-ստորոգյալ ունեցող երկկենտրոն նախադասություններին: Կենտրոնական բառի ինչ խոսքի մաս լինելով պայմանավորվում են անդեմ նախադասության կառուցվածքային, իմաստային և ոճական-կիրառական առանձնահատկությունները: Այդ բառը սովորաբար լինում է որևէ դոյական, երբեմն էլ ածական, թվական, դերանուն, ձայնարկություն կամ բայ: Հստակ դեմ անդեմ նախադասությունները հայերենում բաժանվում են երկու խմբի՝ բայական և անվանական:

Բայական անդեմ նախադասությունների կենտրոնական բառը, որը մենք անվանում ենք առանցքային բառ, անորոշ շերտայն է¹: Նա է արտահայտում նախադասության հիմնական բովանդակությունը, նբա, որպես կառուցվածքի առանցքի շուրջը համախմբվում են մյուս բառերը: Դեղպես հայանի է. անորոշ դերբայը չի խոնարհվում, բայի եղանակային ձևերի կազմությանը չի մասնակցում: Դա բացատրվում է նրա իմաստային առանձնահատկությամբ՝ դործողության անվանում է, ցույց է տալիս բացարձակ անորոշ վիճակ: Սրանով պայմանավորվում են նրա շարահյուսական կիրառությունները: Խոսքի մեջ անորոշ դերբայը դործածվում է երկու ձևով՝ անկախ և կախյալ²: Երբ նրա գործածությունը պայմանավորվում է նախադասության այլ անդամներով, լրացնում է այս կամ այն անդամին ու դառնում լրացում, ապա հանդես է գալիս կախյալ ձևով: Այդպիսի կիրառությունների դեպքում անորոշ դերբայը սովորաբար հղովվում է. նախադասության մեջ լինում է ենթակա, բաղադրյալ ստորոգյալի մաս (ենթական և ստորոգյալը միմյանցով պայմանավորված շարահյուսական հասկացություններ են) և լրացումներ՝ օրենք հաճելի է, դա լավ

1 Բանասիրական գիտությունների ղեկավար Վ. Առաքելյանը նշում է, որ անգեմ նախադասությունները հազվադեպ կազմում է հարակատար դերբայը (տե՛ս «Հայերենի շարահյուսություն», հատ. Բ, էջ 41): Նա հիշատակում է «Քրթ» հարակատար դերբայով կազմված նախադասություններ: Անր սրբությունների քննադրում գտանք նաև «անիծած» դերբայով օրինակներ՝ «Որի-բաղրի լերն է անիծած» (Սեկոյանի), «Կեկա լերն էլ անիծած» (Արժակ, 511), որոնք կարծես դարձել են դարձվածային հատուկ արտահայտություններ, ուր որոշ չափով միադնված է հարակատարի դերբայական իմաստը:

2 Տե՛ս Галкина-Федорук, Безличные предложения в современном русском языке, 1958, էջ 207: Պրոֆ. Գ. Անսեր անաչարկում է տարբերակել անորոշ դերբայի անկախ, կախյալ և բացարձակ կիրառությունները: Նա անորոշ դերբայի բացարձակ կիրառություն է համարում այն դեպքերը, երբ դերբայը իրականում պետք է հղովվեր, որովհետև նրա լրացյալի՝ ստորոգյալի իմաստը այդ է թելադրում, բայց չի հղովվում և օգտագործվում է բացարձակ՝ չհղովված ձևով՝ կարող եմ դալ (փոխ. գալու), պատրաստ եմ տեսնել (փոխ. տեսնելու) և այլն: Իմ կարծիքով բացարձակ կիրառությունը կախյալի ասանձին դրանորումն է և տարբեր ձև չգետք է հասարել:

գրել չէ, եկավ գրելու, գրելուց հոգնեց, գրելով հարստացավ, գրելում (գրելու մեջ) հաճույք է գտնում և այլն:

Իսկ երբ անորոշ դերբայի դործածությունը չի պայմանավորվում նախադասության այլ անդամներով, մենակ կամ յրացումներով կազմում է ինքնուրույն նախադասություններ, դառնում է կառույցի կենտրոնական բառը, ապա հանդես է գալիս անկախ ձևով: Անորոշ դերբայի անկախ կիրառությունը այն է, երբ նա կազմում է անդեմ նախադասություն:

Անկախ դործածության դեպքում անորոշ դերբայը մնում է անփոփոխ և նույնիսկ հսդ չի ստանում:

Ի՞նչն է պատճառը, որ միայն անորոշ դերբայն է կազմում անդեմ նախադասություններ: Ինչպես ասացինք, դա այս դերբայի իմաստով պայմանավորված կիրառությունն է: «Անորոշ դերբայով, — դրում է պրոֆ. Ա. Արրահամյանը, — անվանվում է յուրաքանչյուր բայ՝ անկախ դործողությունը կատարողից, եղելության, դրության առարկայից, այսինքն ենթակայից»³: Իսկ քանի որ մյուս դերբայները այս իմաստը չունեն, բացարձակ անորոշ ու անկախ վիճակ ցույց չեն տալիս, խոսքում ինքնուրույնաբար հանդես գալ և առանձին նախադասություն կազմել չեն կարող:

Բայական անդեմ նախադասությունները կառուցվածքային որոշ ընդհանրություն ունեն բայական անենթակա նախադասությունների հետ, քանի որ երկուսն էլ կազմված են մի կենտրոնից՝ բայից, բայց այսքանով էլ նրանց ընդհանրությունը վերջանում է: Ճիշտ է, անենթակա նախադասություններում ենթական արտահայտված չէ, դործողությունը որևէ հայտնի դեմքի չի վերագրվում, բայց համենայն դեպս այդ անորոշությունը սահման ունի, ի վերջո կապված է ինչ-որ դեմքի հետ, որովհետև այն դիմավոր բայ է, և միակազմությունը փաստորեն հարաբերական է. կա մի անհայտ ենթակա: Իսկ բայական անդեմ նախադասություններում և՛ անորոշությունն է բացարձակ, և՛ միակազմությունը⁴:

Անդեմ նախադասությունների ուսումնասիրությամբ զբաղված լեզվաբան-բերականները մոտ տարակարծություններ կան բայական նախադասություններում ստորոգյալի դոյություն հարցի շուրջ: Ոմանք գտնում են, որ անորոշ դերբայը պետք է համարել ստորոգյալ⁵:

Մեր կարծիքով, բայական անդեմ նախադասություններում անորոշ դերբայը չպետք է համարել ստորոգյալ⁶ հետևյալ պատճառներով:

Նախ՝ ենթական և ստորոգյալը որպես նախադասություն կազմող երկու բևեռներ հակադրամիասնություն են⁷, մեկի դոյությունը առանց մյուսի անհնար է⁸: Հայտնի է, որ բայական անդեմ նախադասությունները չունեն ենթա-

³ Ա. Արրահամյան, Բայը մասնակալից հայերենում, հատ. 1, 1962, էջ 364:

⁴ Г. В. Колшанский, Логика и структура языка, М., 1965, էջ 179:

⁵ S. A. Шахматов, Синтаксис русского языка, М., 1941, էջ 62: Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հատ. Բ, 1964, էջ 38:

⁶ Այդ կարծիքին է նաև Ս. Արրահամյանը, տե՛ս «Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր», Երևան, 1962, էջ 20:

⁷ Փ. Սեյդի, Շարահյուսության մի քանի հարցեր մարդ-լեզուի իմացարանության լույսի տակ (Լեզվի ինստիտուտի ախտաբանությունների ժողովածու, հատոր 4, 1949, էջ 14): Է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, 1963, էջ 86:

⁸ Խոսքը անենթակա և զեղչված ենթակայով կամ ստորոգյալով նախադասությունների մասին չէ:

եա, քանի որ անորոշ ղերրայր ցույց է տալիս զործողության, եղելության առարկայից անկախ զործողութուն:

Ապա՝ դիտենք, որ ստորոգյալը ենթակային վերադրվող հատկանիշն է և արտահայտվում է կամ խոնարհված բայով, կամ ղերրայներով ու այլ խոսքի մասերով և օժանդակ բայով, որովհետև քերականական վերագրում կարող են կատարել միայն խոնարհված բայը և «է» օժանդակ բայը: Իսկ քանի որ անորոշ ղերրայր անգեմ ձև է, հետևաբար՝ զրույնով վերագրում չի կարող կատարվել: Ստորոգյալը որպես շարահյուսական կատեգորիա ձևավորվում է ձևաբանական կատեգորիաների հիմքի վրա⁹, բայով արտահայտված ստորոգյալին բնորոշ են եղանակային ձևերին հատուկ քերականական կատեգորիաները: Ուրեմն բայական անգեմ նախադասություններում անորոշ ղերրայր ստորոգյալ համարելը ճիշտ չէ:

Հայտնի է, որ ստորոգումը նախադասության կազմի հատկանիշներից է: Ստորոգումը հատկանիշի վերագրումն է ենթակային, նշում է պրոֆ. Գ. Սևակը, իսկ պրոֆ. Է. Աղայանը ավելացնում է ժամանակի և տարածության մեջ արտահայտությունը: Այդ իմաստով անգեմ նախադասություններում ստորոգում գոյություն չունի: Ինչպես՝ կարող է նախադասություն չլինել առանց ստորոգման: Բանը նրանումն է, որ ստորոգման այսպիսի բովանդակում նեղացնում է այդ հասկացության շրջանակները:

Ա. Մ. Պեշկովսկին այդ կերպ է մոտենում ստորոգմանը՝ նա գրում է. «Ստորոգման կատեգորիայի տակ մենք մտնում ենք. 1) բուն բայերը, 2) բայ հանգույցի միացությունը այլ բառերի հետ, 3) մի քանի անձև բառեր, բայի հետ իմաստով կապված (есть, нет, на), 4) փոխականի ուղղական հոլովը՝ զուգորդված համապատասխան հնչերանգի հետ, 5) անորոշ ղերբայը՝ զուգորդված համապատասխան հնչերանգի հետ»¹⁰: Ինչպես տեսնում ենք, Պեշկովսկին ստորոգումը չի նույնացնում ստորոգյալի հետ և դիտում է որպես ավելի լայն հասկացություն, որը, հնարկե, ճիշտ է: Այս իմաստով ստորոգում ունեն բոլոր տեսակի նախադասությունները:

Բայց մենք գերադասում ենք ստորոգումը բնորոշել նեղ իմաստով՝ հատկանիշի վերագրում ենթակային և նրանից սարքերուկել ստորոգելիությունը¹¹, որպես հաղորդված բովանդակության վերագրում իրականությանը: Աստորոգումը կլինի ստորոգելիության զրահորման ձևերից մեկը, գոյություն ունենալով միայն այն նախադասություններում, ուր կա ստորոգյալ:

Իսկ անգեմ նախադասություններում ստորոգելիությունը բառական-քերականական արտահայտություն չունի, նրա արտահայտման միջոցը յուրահատուկ հնչերանգն է (ինտոնացիա), որը Ա. Մ. Պեշկովսկին նշում է ստորոգման արտահայտման 4-րդ և 5-րդ ձևերում:

Ուրեմն, անգեմ նախադասությունները չունեն ստորոգում-ստորոգյալ, այլ ունեն ստորոգելիություն, որը հաղորդված բովանդակությունը վերագրում է իրականությանը և արտահայտվում է յուրահատուկ հնչերանգի միջոցով:

Ասացինք, որ բայական անգեմ նախադասություններում անորոշ ղերբայով արտահայտված զործողությունը ստորոգյալ չէ, և որեւէ դեմքի չի վերադրվում:

⁹ Այդ մասին տե՛ս Հ. Բարսեղյան, Արգի խոսքերի բայի և խոնարհման տեսություն, 1952, էջ 36 և Ս. Արբաբյանի նշված աշխատությունը, էջ 20:

¹⁰ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1938, էջ 181:

¹¹ Ինչպես է վարվում Վ. Պանֆիլովը, Տե՛ս նրա Грамматика и логика, 1963, էջ 45:

Ստեղծվելու և չի նշանակում, թե տոհմատարակ անհատ է. թե ով է կատարելու գործողությունը: Այդ գործողությունը իր արտահայտման ձևով կարող է վերաբերվել բոլորին, առանց սահմանափակության, սակայն իրադրությունից ու խոսքային միջավայրից հաճախ հնարավոր է եղրակացնել, թե ով է կատարել կամ կատարելու է անորոշ ղերբայի ցույց տված գործողությունը:

Երևալոր և անդեմ բույական նախադասությունների կառուցվածքային սահմանակարեոր տարբերությունը, ուրեմն, այն է, որ վերջիններս միակենտրոն են, շունեն ենթակա և սաորոգյալ:

Ի՞նչ բայական անդեմ նախադասություններ ենթակա չունեն, ապա նախադասության մեջ չեն լինի ենթակայի լրացումներ¹²: Եվ երբ կադմում ենք նրանց սխեման, դիմալորների նման կունենանք ոչ թե երկու մաս, երկու սյուն, այլ մի մաս, մի սյուն՝ իր բազմաթիվ ճյուղավորումներով, այդ թվում և դոյականական լրացումներով, որոնք անողայման կլինեն լրացման լրացումներ:

Անորոշ ղերբայով բայական անդեմ նախադասություններ կարող են լինել միանդամ և բազմանդամ, այլ խոսքով՝ համառոտ և ընդարձակ: Համառոտ նախադասություններ կադմված են միայն առանցքային բառից՝ անորոշ ղերբայից, իսկ ընդարձակ նախադասություններում այդ բառը ունենում է լրացումներ:

Համառոտ բայական անդեմ նախադասություններ ավելի քիչ են հանդիպում. նրանց կիրառությունը սահմանափակված է հիմնականում հրամայական նախադասություններով, մասամբ էլ հարցական, երբեմն գործածվում են նաև բացականչական բնույթի նախադասություններ, որոնց մեծ մասը հանդես է դալիս որպես բարդ նախադասության բաղադրիչ: Օրինակներ՝ «Հագնվե՛լ» — նույն բարեկամի հնչեց միևնույն ձայնը» (ԲՀՍԶ, 10), «Լոն՛լ — ասում է մայորը» (ն. տ., 151), «Ակսե՛լ» (ՄՄԵ, 148), «Շարունակել» (ն. տ., 149), «Խանգարե՛լ: Ինչի՞ համար» (ՊՍ, 199). Ստորագրե՛լ, հաստատել ղրպարտությունը... (Ս. Երակ., 2, 1965 թ.), «Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ...» (ՎՏ. 1, 66): «Փորել: Պալքեցնել: Շինանյութ կուտակել: Ահա աշխատանքը» (ԳՄԼԶ, 110): «Այո, ոչնչացնել, — վճռեց Վասակը» (ԴԴՎ, 654):

Լրացումներ ունեցող բայական անդեմ ընդարձակ նախադասություններ ավելի շատ են տարածված և գործածական:

Առաջին հերթին, իհարկե, ինչպես նշեցինք, խոսքը բայական լրացումների՝ խնդիրների ու պարադաները մասին է, որոնք կարող են ունենալ բային շվերաբերող, դոյականին հատուկ լրացումներ: Բայական անդեմ նախադասությունների առանցքային բառը ունենում է բազմատեսակ լրացումներ, ինչպիսիք սովորաբար կարող է ունենալ դիմալոր բայը, որովհետև բայի խնդրառական, հոլովառական, լրացումներ ընդունելու հատկությունը չի կապվում դիմալոր բային հատուկ քերականական կատեգորիաների հետ, այլ սլայմանավորվում է բայիմաստով ու սեռով, որոնք հավասարապես բնորոշ են և՛ դիմալոր, և՛ անդեմ ձևերին: Ներգործական սեռի բայերը ունենում են ուղիղ խնդիր լրացումներ՝ «Հիվանդիմ պատրաստել վիրահատման» (ԲՀՍԶ, 159), «Իչեցնե՛լ գնդակը» (ԲՀՍԶ, 90): «Մինչև Ե՛րբ հանկուրժել այս աններելի քերությունները, մինչև Ե՛րբ չօգտագործել հսկայական հնարավորություններն ու ռեզերվ-

¹² Խոսքը ոչ թե դոյականին հատուկ, այլ քերականական ենթակայի հետ կապող լրացումների մասին է:

ներ» (ՍՀ, 284, 196 է թ.): «Չխախտել օրենքը, սակայն ոչ թե նահանջել, այլ բարձունք մտնել ավտոմատությանը, կատարված փաստի տառք կապակցել նրամանադասարանը» (ԿԺՄ, 185): «Կարգի՝ բերել պալատը, պահած տեղերից հանել պալատի թանկարժեք իրերն ու զարդարել թաղավորի հարկաբաժինը» (ՍՀ, 7, 65):

Շատ են հանդիպում նաև անուղղակի խնդիր լրացումներ ունեցող առանցքային բառով անդամ նախադասություններ, ընդ որում, անորոշ ղերբայր ունենում է բոլոր տեսակի անուղղակի խնդիրներ: «Պարզևատրել առաջին ստիճանով, — հրաման էր արձակել զենքերայր» (ԿԺՄ, 187): «Չստանալ այդ մատնի, չմտածել» (ԲՀՍՀ, 121): «Ուրի՜ն մոտենալ, որի՞ հետ օղկվել ստիճալ, ո՞րն է բարձրը — զրկվել հարստությունից, մեղա հավատարիմ տեսականին և անզեն, թե...» (Շիրվ., 3, 76): «Չայսերական բանակում ծառայող բոլոր հայ զինվորներին զատել իրենց զորավարությունից և զնդակահարել աչքից հեռու, ծածուկ վայրերում» (Ս. Արվեստ, 4, 1965 թ.): «Բայց միատոններին վերցնել ու զրկել տեսողությունից, բեթհոլեններին՝ խողությունից, կոմիտաններին թույլ չտա՜լ սիրել» (ՊՍ, 160) և այլն:

Պարագանների օրինակներ՝ «Մոնել սուրբ տանալն այս ու պղծել արձա՜ներ...» (Էմին, 228): «Ինա՜լ վթարի վայր... թե՛ տուն մերադառնալ, մեջքի վրա պառնել բախտին ու Ոսկանյանի մամա Տիգրան Մեծի պատմության տարվել» (Սեթ, 495): «Մեկնող մանկան մոտ դառն հեկեկալ, բաց շրթնք առաջ ողջ կյանքը օրոնել...» (ՎՏ, 1, 186): «Առավոտը վաղ կոշիկներ սրբել, թեյ պատարասել, գնալ հացի հերթի, գնալ գյուղկոտալ տանի, յուղի, մեղրի, շուկա՜ մրբերի» (Սրձակ, 53) և այլն:

Ավելի շատ դործածական հարցական ընդթի նախադասություններում սովորաբար անորոշ ղերբայի այս կամ այն լրացմանը փոխարինում է համապատասխան հարցական ղերանունը. օրինակներ՝ «Սիլ իսկապես, ինչո՞ւ վաղքով չգնալ...» (ԲՀՍՀ, 189): «Իսկ ինչպե՞ս ղնալ» (ն. տ., 191): Որտե՞ղ ղտնել ղրանց» (ն. տ., 197): «Ի՞նչ ասել նրանց, ինչո՞ւ հանդատացնել նրանց...» (ԲՍ, 294): «Նվ ինչո՞ւ թաքցնել, ումի՞ց...» (Սեկ., 44):

Ինչպես ասացինք, անորոշ ղերբայր ունենում է նույն լրացումները, ինչ այդ բայի եղանակային ձևերը: Որոշ աարբերություններ նկատվում են շարադասության մեջ: Բայական անդամ նախադասությունները ունենում են և՛ սովորական, և՛ շրջուն շարադասություն: Նկատելի է, որ այն նախադասություններում, որոնք արահայտում են կոշ, հրաման, պահանջ, որոշում առանցքային բառը սովորաբար ղրվում է նախադասության սկզբում: Առաջին հերթին ղա բացատրվում է տրամաբանական շեշտով: Այդ նախադասություններում հիմնական ուղղորդությունը կենտրոնացվում է անորոշ ղերբայի վրա, որով արտահայտված դործողությունը պետք է կատարվի, անկախ որե՛ հանդամանքից: Օրինակներ՝ «Աղբել և աշխատել կոմունիստարար»: «Արձակել կալոնավորների կապերն ու լողնել իրենց տները» (ՍՀ, 7, 331): «Ալարաել նրանի ղերմալեկտրակայանի և Տաթևի հիդրոէլեկտրակայանի կառուցումը: Կառուցել և գործարկել Շամբի հիդրոէլեկտրակայանը: Ապամոլել ոռոգվող հողադործության հետադա ղարղացումը» (ՍՄԿԿ ԱՄՄ համագումարի ղիրեկտիվներ): «Բնալ ՍՍՀԿ Գերադույն սովետի նախադասություն հետեյալ կաղմով...», «Կաղմել ՍՍՀ Միության կառավարություն հետեյալ կաղմով...» (ՍՀ, 181, 1966 թ.):

Առանցքային լատ սնորոշ դերայւր նախադասութեան սկզբում չի լինում, երբ տրամաբանական շեշտը ընկնում է լրացումների վրա:

Նախադաս լրացումներով բայական տնդեմ նախադասութեաննրի ուսումնասիրութեանից պարզութեմ է, որ նշված գործողութեանը կատարվելու է, իսկ նախադաս լրացումները ցույց են տալիս այն լրացուցիչ հանգամանքները, խնդիրները, որոնք այդ գործողութեան կատարման համար սովյալ ղեպքում կարեւոր են և անպայման պետք է հաշվի առնվեն: «Առեարի օբյեկտների շինարարութեան համար լայնորեն օգտագործել բանկի վարկերը» (թերթերից) նախադասութեան մեջ վարկերը օգտագործելու են առհասարակ, բայց ի՞նչ նպատակով, ինչպե՞ս, դա է սովյալ կետում շեշտվում և դառնում նախադաս լրացում, իսկ եթե շարադասութեանը փոխենք՝ «Բանկի վարկերը լայնորեն օգտագործել շինարարութեան համար», ապա կսաանանք, որ շինարարութեան համար ինչ՞որ բան օգտագործվելու է, բայց ի՞նչ բանկի վարկերը, որը և մղվում է առաջին պլսն:

Աւրեմ գիմավոր նախադասութեաննրի նման բայական անդեմ նախադասութեաննրն էլ չունեն կտյուն շարադասութեան, չնայած որ նկատելի է առանցքային բառի առաջադաս գործածութեան դերապատվութեան, նախադասութեաննրի որոշ խմբերում¹³: Վիճակագրական հաշվումները ցույց են տալիս, որ առանցքային բառը առաջադաս է հրաման, որոշում, հանձնարարութեան, պարտավորութեան արտահայտող նախադասութեաննրում:

Հարցական բնույթի նախադասութեաննրում հարցում արտահայտող բառը ընկնում է առանցքային բառից առաջ, ինչպես գիմավոր նախադասութեաննրում: Օրինակ՝ «Ի՞նչ անել, ինչպե՞ս փրկվել» (ԿՀՎ, 349): «Ինչո՞վ բացատրել մի ժամանակ բոլորովին անտեսված այդ բնակավայրի նման թռիչքը» (ս. տ., 136): «Հիմա ո՞ւր գնալ...» (ԳՄԼԶ, 122): «Ի՞նչ խոսքերով, ինչպե՞ս երգել և ի՞նչ սրտով հիմա սիրել» (ՎՏ, 1, 100): Եթե հարցը վերաբերում է ոչ անմիջապես բային, այլ նրա լրացմանը, ապա բայի և հարցական բառի միջև ընկնում է բայի լրացումը: «Ո՞ր ծաւրից սկսել և որ նախապարհով մտնել շուկա...» (Բակ., 311):

Կան այնպիսի նախադասութեաննր էլ, որոնց մեջ հարցը վերաբերում է անմիջապես բային, և ոչ լրացմանը, այսինքն առանցքային բառը իր վրա հարցում է կրում: Նման դեպքերում, եթե բայը ունի լրացումներ, սովորաբար ընկնում է լրացումներից առաջ. օրինակներ՝ «Զգնա՛ւ, հմուտե՛նա՛ւ նրան...» (Արձակ, 429): «Սոռանա՛ւ հայրական կտակը, — ո՛չ, մոր վշտերը, ո՛չ. եղբայրական պարտականութեաննր, ո՛չ. պայականներին — մանավանդ ո՛չ...» (Երվ., 3, 366): «... Հրաժարվե՛լ զրթից, թե՛ բարձր կանգնել շրջապատից, պաշտպանե՛լ համոզումները, թե՛ դո՛հ բերել գրանք...» (ԶԱԴ, 92): «Թողնե՛լ նրան և այնպես ոտքով շարունակել ճանապարհը» (ԻՍ, 14):

Բայական անդեմ նախադասութեաննրը բնու կազմութեան լինում են նաև բարդ և ունեն իրենց կառուցվածքային յուրահասակութեաննր: Եղենք, որ ամ-

¹³ Գիմավոր նախադասութեաննրում, ընդհանրապես, բայ-ստորոգյալը սովորական շարադասութեամբ պետք է գրվի նախադասութեան վերջում: Տե՛ս Մ. Արեգյան, Հայոց լեզվի տեսութեան, 1965, էջ 533: Բայի վերջապես գործածութեան հանդիպում ենք նաև անդեմ նախադասութեաննրում, սակայն բիջ ղեպքերում: «Աղոթի համար ղիտարները հանել» (ՄՄՆ, 159): «Ինչո՞ւ անպատճառ կուռացնել, ինչո՞ւ երկու մարդու, յուր նարադատների արեւ հավիտյան կապաւեկնել» (Մուր., 3, 135):

բողոքովյա՞մբ բայական անդեմ բարդ ստորադասական նախադասություն չու-
նենք: Անդեմ լինում է սովորաբար ղլխավոր նախադասությունը¹⁴, իսկ երկրոր-
դական ղլխավոր նախադասությունը ունենում է տարրեր բնույթներ, փոխարի-
նում է և լրացնում բայական անդեմ ղլխավոր նախադասության տարրեր ան-
դամներին. «Ինչպե՞ս չկտրել այն կոկորդը շար, որ ցավից հանկարծ կարող է
ձչալ...» (ՊԱ, 194): «Ինչո՞ւ երես տալ մեկին այնքան, որ նա ինչեր երե-
վակալի» (Ն. տ., 387): «Ինչո՞ւ կիրառել մեք բոլոր բջիջներում և ցեխբջիջնե-
րում Մոսկվայի բոլշևիկյան փորձը, երբ կուսակցական ամեն մի առանձին ըն-
կեր հանդես էր դալիս հաշվետվությամբ...» (Խանջ., 279): Ասե՛լ, որ ռեկլամը
մեծ նշանակություն ունի» (Ս. Արվեստ, 6, 1965): «... Ու գերեզմանում սև հո-
ղերի տակ զգալ, որ անցար և քեզ չկանչել...» (ՎՏ, 1, 75):

Փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բարդ ստորադասական
նախադասության կազմի մեջ մտնող ղլխավոր բայական անդեմ նախադասու-
թյունները մեծ մասամբ հարցական բնույթի են լինում, երկրորդականները
ընդհանրապես պատմողական են և ղլխավոր: Սա կարելի է բացատրել հետև-
յալով. քանի որ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է ղլխավորին,
պարզաբանում է այս կամ այն անդամին, փոխարինելով նրա լրացանը, աղա-
վերադրումը ավելի որոշակի պիտի լինի, պետք է ցույց տա որոշակի ենթակա-
յի վերագրվող հատկանիշ: Այդ ենթական հաստիս ղլխավոր անդեմ նախադա-
սության մեջ կատարում է այս կամ այն լրացման պաշտոն, հիշատակված է
երկրորդականը ունենում է և՛ ենթակա, և՛ ստորոգյալ: Բերված օրինակներից,
ասենք «...Ինչպե՞ս չկտրել այն կոկորդը շար, որ ցավից հանկարծ կարող է
ձչալ» և «Ինչո՞ւ երես տալ մեկին այնքան, որ նա ինչեր երեւակալի» նախադա-
սությունների մեջ «կոկորդը» և «մեկին» ղլխավոր նախադասության մեջ հիշա-
տակված լրացումները երկրորդականի մեջ կատարում են ենթակայի պաշտոն՝
դերանվամբ փոխարինվելով:

Ավելի շատ դործածական են համադասական բայական անդեմ բարդ նա-
խադասությունները: Բարդ նախադասության բաղադրիչները այստեղ արդեն
տարբեր տեսակի են, տարբեր կառուցվածք ունեն, կարող են լինել և՛ համա-
ոռոտ, և՛ ընդարձակ, որոշ շափով հիշեցնելով միավորյալ նախադասությունները:
Սախ այն համադասական նախադասությունների մասին, որոնք կազմված են
մեկից ավելի բայական անդեմ նախադասություններից: Այդ նախադասությունը
կազմող բաղադրիչները միմյանց կարող են միանալ շաղկապով և առանց շաղ-
կապի, շարահարությամբ: Առանց շաղկապի կապվելու դեպքում նախադասու-
թյունները ունենում են թվորկման ինտոնացիա՝

«Ելնել ճանապարհ, խնդուն հեռանալ,

Զվարթ և թեթև թափառել աղատ.

Եվ ո՛չ հայրենիք, ո՛չ տուն ունենալ,

Ո՛չ անուն, ո՛չ դենք, ո՛չ փառք, ո՛չ արծաթ...» (ՎՏ, 1, 186):

¹⁴ Միայն մի օրինակ ունենք մեր ձեռքի տակ, ուր ե՛լ ղլխավոր, և՛ երկրորդական նախադա-
սությունները անդեմ են. «Իսկ ինչպե՞ս անել, որ երկուսն էլ ունենան» («Ուղեւորական Հայաս-
տան» օրաթերթ): Այսպիսի կառուցվածք շատ հազվադեպ է հանդիպում և հայերենին բնորոշ չէ:

«Հասնել շինարարության էականացման, գործող կարողությունների արժեքի համեմատությամբ իջեցնել նոր գործարկվող կարողության մեկ միավորի արժեքը, շինարարության ժամկետները կրճատել...» (ԱՀ, 82, 1966):

Բարդ համադասական նախադասություն կազմող բայական անդամ նախադասությունները կարող են միանալ նաև շաղկապով: Գործածական են «և», «ու» շաղկապները, բնչպես նաև «թե»-ն հարցական նախադասություններում: Մյուս համադասական շաղկապների կիրառությունը այս դեպքում ստմանափակ է. «Մոթի հավեթություն զառնությունն պղալ,— եվ թախծել անհուն և անշար լինել...» (ՎՏ, 1, 186): «Ամուր կազմակերպել շքամորությունը և հենվել նրա վրա... Ստմանափակել և մեկուսացնել կուլակին...» (Խանջ., 101): «... Ու սիրո երկեր Հորինել, Ձոնել, երկրային շրջին հոգսերը թողած, Կամ ոտներն հանգիստ ժայերից կախած, նստել Պառնասի երջանիկ գլխին Ու բարձրից նայել էս հիմաբ խալխին» (Թում., 2, 94): «...Գետո՞վ անցնել, թե՞ կամուրջով գնալ» (ՐՍ, 12): Ինչպես տեսնել ենք, իրադրությունից, խոսքային միջավայրից, կարող ենք իմանալ, թե անորոշ դերբայով տրտահայտված գործողությունը ում է վերաբերվում, ով պետք է կատարի: Նկատելի է. որ համադասական նախադասության տարբեր բաղադրիչների տարբեր գործողությունները կատարելու է իրադրությունից հասկացվող ու բառական քերականական արտահայտություն չստացած նույն անձը¹⁵: Օրինակները շատ են, բավարարվենք երկու-երեքով. «Ինչպե՞ս ճանաչել նրան, ինչպե՞ս ճանաչել նրա երեսին...» (ՐՍ, 485): «Ինչո՞ւ, ուրեմն, միայն այս հաղթությամբ բավականանալ և ավելի հեռու չգնալ...» (Ն. տ., 136): «Ավարտել Կուստանայի արհեստական մետաքսաթելի գործարանի կառուցումը և սկսել ռետինի կոմբինատի կառուցումը» (ՍՀ, 84, 1966):

Պատահում են նաև այնպիսի համադասական նախադասություններ, որոնց կազմի մեջ մտնող նախադասությունները լինում են տարբեր տեսակի՝ մեկը անդամ, մյուսը գիմավոր, մեկը բայական անդամ, մյուսը անվանական անդամ: «Այժմ հաղիվ հեռացել է նրանից... և նորե՛ն վերսկսել նույն տառապանքները» (Շիրվ., 3, 67): «Դուք բոլոր հերքեցիք... բայց դատն ինչպե՞ս պարզել» (Ն. տ., 202): «Բայց ի՞նչ սոսկալի դրություն. տեսնել սիրելի զտվակներին... կապված մի տտելի կնոջ հետ...» (Ն. տ., 286): «Մարդը դուրսուրեցի նախադաս է եղել, նոմենկլատուրային անձ, և հանկարծ հանապարհի վրա աշխատել...» (ՍԽՔ, 144): «Ի՞նչ երանություն, լավի, բարու համրավաբերը լինել աշխարհում...» (Սեկ., 106): «Ցավից կարծրանան թող նրբանները, Բայց քայլել, քայլել...» (Ն. տ., 150):

Բայական անդամ նախադասությունները կիրառվում են նաև ուրիշ խոսքի կառուցվածքում որպես ուղղակի խոսք. «Ինչո՞ւ կեղծուրյան Բող ալսա՞ն համառությամբ սեղմել իմ երեսին...— մտածեց ինքն իրան Թաղուհին» (Մուր., 3, 32): «Թաղուհին լուրջ և սկսավ մտածել. «Կառարե՛լ արդյո՞ք իշխանի խրնվիրը, քե՛ն ոչ» (Ն. տ., 235) և այլն, իսկ ավելի շատ տեղափոխ կառուցվածք հանդիպում է հրամայական բնույթի նախադասություններում, ուր հրամանը՝ ուղղակի խոսքը, անդամ է, իսկ հեղինակի խոսքը, որով ցույց է տրվում, թե ով է գիմում, հրամայում, գիմավոր. «Հիվանդին պատրաստել վիրահատման,— կտրողորեց բժիշկը և անմիջապես էլ ուղղեց,— երեխային պատրաստել վիրա-

¹⁵ Անձն ենք ասում, որովհետև բայական անդամ նախադասություններում սովորաբար նրբվում են այնպիսի գործողություններ, որոնք կապվում են մարդկանց հետ՝ մեկի կամ խմբի:

խառնանք» (ՌԱԶԶ, 159): «Հոռի,— տառում է մայրը» (ԲՀՍԶ, 151): «Հազներ-վիլ,— նույն բարեկամությամբ հնչեց միևնույն ձայնը» (ն. տ., 10), իսկ երբ խոսում է Լ-ին զեմբի անձնախորությունը և հրամայում, հեղինակի խոսքը դառնում է հր՝ խոսողի խոսքը, որն էլ ցույց է ապիս, թե ով է հրամայողը. «Չստե՛նալ,— ասում եմ ես...» (ԲՀՍԶ, 150): «Հրամայում եմ. նավի ուժակոծման ղեկավար տեղից չշարժվել...» (ԿԾՄ, 176): «Հրամայում եմ. Ախոր... սուլյուս տուր հրեականային քսան համադարկով» (ՍՀ, 102, 1966 թ.):

Սրանք բոլոր էություն խառն տեսակի բարդ համադասական նախադասություններ են, որոնց կազմի մեջ մտնող նախադասություններից մեկը ղեկավար է, մյուսը անդամ:

Բայտկան անդամ նախադասությունների տոանցքային բառը կարող է ունենալ բազմակի լրացումներ: Առաջին հայացքից թվում է, թե մի անգամ ասված բայը մյուս լրացումների մոտ ղեկավար է: Սակայն իրականում այդպես չէ: Ինչպես ղեկավար նախադասությունների բայ-ստորոգյալը ունենում է բազմակի լրացումներ, և յուրաքանչյուր լրացման մոտ լրացյալը չի կրկնվում, այնպես էլ անդամ նախադասություններում: Համեմատենք. «Դիմել կեղծիքի, խաբերություն...» (Շիրվ., 3, 302) և «Դիմելու եմ կեղծիքի, խաբերություն»։ «Զարգացնել կաթնա-մսատու անասնապահությունը, բեկոնային խոզաբուծությունը և թռչնաբուծությունը» (ՍՀ, 84, 1966) և «Զարգացնենք կաթնա-մսատու անասնապահությունը, բեկոնային խոզաբուծությունը և թռչնաբուծությունը»:

Իսկ երբ անորոշ ղերբայն ունի չափի պարագա և ուղիղ խնդիր լրացումներ, գործողությունը կապվում է տարբեր խնդիրների հետ ու տարբեր են (թվական տեսակետից) չափի պարագաները, և յուրաքանչյուր ուղիղ խնդրի հետ սպասվում էր բայի գործածություն, հետո չափի պարագա, բայց բայը չկա, և պարագան արոհվում է խնդրից ու անջատվում է բուժով. օրինակ. «Սինթետիկ կաուչուկի արտադրությունն տվելացնել 2,2 անգամ, սինթետիկ ճարպամթուների արտադրությունը՝ առնվազն 3 անգամ, սինթետիկ լվացման միջոցներինը՝ գրեթե 6 անգամ» (ՍՀ, 84, 1966): «Արդյունաբերական արտադրանքի արտադրության ծավալն ավելացնել մոտավորապես 1,8 անգամ, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը՝ 2,3 անգամ, հանքային պարարտանյութերի արտադրությունը՝ 3,7 անգամ» (ն. տ.):

Անդամ նախադասություններում առանցքային բառը երբեմն կրկնվում է, կրկնվում է հաճախ տարբեր լրացումների հետ և ավելի շեշտում այդ գործողության կարևորությունը, ավելի արտահայտչական է դարձնում խոսքը. «Այո՛, հեռանա՛լ, հեռանա՛լ,— կրկնեց Պապը» (ՍԶ, 7, 564): «Նստել այստեղ, անվերջ նստել ու նայել Աշնամուտին» (ՎՏ, 2, 106): «Կրակե՛լ, կրակե՛լ նախրի վրոտ,— հնչեց... ձայնը» (Հ. Քոչար, ՄԵԺ տան ղառակները, 1, 273):

«Երթա՛լ, երթա՛լ, երթա՛լ առանց ճրագի.

Երթա՛լ՝ առանց սուղի, լացի, փափաքի.

Երթա՛լ՝ առանց սովի, առանց պապակի...» (Ռ. Սեան):

Հաճախ էլ տարբեր բայեր ունենում են նույն լրացումը, որը երբեմն կրկնվում է ոճական նկատառումներով՝ «Ինչո՞ւ տխրել, ինչո՞ւ լուր...» (Էմին, 93): «Սնվել վտղոցում. ծերանալ վտղոցում և մեռնել վտղոցում» (ՎՊ, 248): «Ո՞ր ո՞ր մեկը պատմել, ո՞ր մեկը հիշել...» (Սուր., 3, 70):

Դիմադրող նախադասությունների նման անդեմ նախադասություններում, երբ ժխտվում է բույնի ցույց տված դործողությունը, սկզբից ավելանում է «չ» ժխտական մասնիկը, որը տարբեր բնույթի նախադասություններում ունենում է ռադիկալ ու իմաստային տարբեր արժեք: Այսպես, «չ» ժխտական մասնիկն ունեցող անորոշ դերբայով այն հարցական նախադասությունները, որոնք ունեն հարցական դերանուն (մեծ մասամբ «ինչո՞ւ»), որով արտահայտվում է հարցում, ունենում են ոչ թե ժխտական, այլ հաստատական երանդ¹⁶: (Այս երևույթը նկատելի է նաև դիմադրող նախադասություններում): Օրինակներ՝ «Ինչո՞ւ ուրեմն չկամենալ, որ այդ մահը հանդիպի նրան... Ինչո՞ւ չմխիթարվել այն քաղցր մտքով...» (Մուր., 3, 330), «Ինչո՞ւ չօղակ նրանց...» (ն. տ., 257), «Ինչո՞ւ չջարգել հանցավոր ծունկը...» (ՊՍ, 194): Եվ ընդհակառակն, ժխտական մասնիկ չունեցող հաստատական կառուցվածքի որոշ նախադասություններ էլ (նորից մեծ մասամբ «ինչո՞ւ» դերանվամբ) ունենում են ժխտական երանդ, բացասում, ժխտում են այդ դործողության կատարումը, օրինակ. «Գրանից հետո ինչո՞ւ վարձանալ կամ հիանալ այդ սիրո մաքրության վրա» (ԶԱԴ, 174): «Ինչո՞ւ պիտակցաբար կեղծել... Ինչո՞ւ ուրեմն խայծեր սարքել, խաղեր ըստեղծել» (Վ. Փափաղյան):

Վերահիշյալ նախադասություններում (և՛ ժխտական մասնիկ ունեցող, և՛ չունեցող) հարցը ճարտասանական է. նախադասության ձևը կարծես նշանակություն չունի, ժխտականները հաստատական միտք են արտահայտում, հաստատականները՝ ժխտական:

Նշենք, որ ընդհանրապես սլատմողական բայական անդեմ նախադասություններ հաղվողյուտ են պատահում: Իսկ պատմողական նախադասությունների կառուցվածքային ու իմաստային առանձնահատկությամբ պայմանավորված երևույթ է: «Բոլոր սլատմողական նախադասությունները պարունակում են հաստատում կամ ժխտում: Հետևաբար, բոլոր սլատմողական նախադասությունները անմիջականորեն արտահայտում են դատողություն»¹⁷, իսկ դատողությունը, հնչյուն հայտնի է. կազմված պետք է լինի երկու տարրերից՝ սուբյեկտից և պրեդիկատից, որոնք նախադասության մեջ ունենում են իրենց բառական արտահայտությունը: Քանի որ բայական անդեմ նախադասությունները չունեն ենթակա և ստորոգյալ, ուրեմն նրանք դատողություններ չեն, նրանցով որևէ բան չի հաստատվում կամ ժխտվում, հետևաբար, նրանք պատմողական լինել չեն կարող: Ահա ինչու բայական անդեմ նախադասությունները սովորաբար արտահայտում են հողեկան-դրացումային և կամային դաժնողան երևույթներ: Ուշտ է, բայական անդեմ նախադասության բովանդակությունն է համառասանական հետևանքով վերադրվում է իրականությանը, սակայն սա բոլորովին այլ վերադրում է և զգալիորեն տարբերվում է անվանական նախադասությունների վերադրումից, ուր ինքնակա առարկան կարող է հաստատվել կամ ժխտվել: Իսկ ոչ ինքնակա հատկանիշ անորոշ դերբայով որևէ դործողության հաստատում կամ ժխտում չի արտահայտվում, հաստատվում կամ ժխտվում է նրանք կատարումը, որը դրսևորվում է ցանկություն, հրաման, դրամանք, հիացումներ և այլ կամային, հողեկան երևույթների ձևով:

¹⁶ Այդ մասին տե՛ս Ս. Գ. Արբաճյան, Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, 1962, էջ 130:

¹⁷ Գ. Բրուտյան, Տրամաբանություն, Երևան, 1957, էջ 187:

ՀԱՄԱԲՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արձակ — Սովետա՝այ գրականություն, ընտիր Երկեր, Արձակ, 1960:
2. Բակ — Ա. Բակունց, Երկեր, 1955:
3. ԲՀՍԶ — Բ. Հովսեփյան, Սերմնոցանները չվերադարձան, 1962:
4. ԳՄՀԶ — Գ. Մահարի, Հոռիթյան ձայնը, 1962:
5. ԳԴՎ — Գ. Դեմիրճյան, Վարդանանք, 1954:
6. ԶԱԴ — Բ. Զարյան, Աղամյան, 1960:
7. ԹՈՒՄ — Հ. Թումանյան, Երկեր, հատոր 1, 1956:
8. ԽԱՆՋ — Ա. Խանջյան, Հողվածներ և ճառեր, 1963:
9. ԿՀՎ — Ստ. Կուրտիկյան, Հայրենի հողի վրա, 1960:
10. ԿԺՄ — Ստ. Կուրտիկյան, Ժամանակներ և մարդիկ, 1962:
11. ՄՄԵ — Մ. Մանվելյան, Երկեր, 1959:
12. ՄՈՐ — Մուրացյան, հատոր 3, 1963:
13. ՇԵՐՄ — Շիրվանդադե, հատոր 3, 1959:
14. ՊՍ — Պ. Սեւակ, Անտեղի զանգակատուն, 1959:
15. ՌԱԶԶ — Ռ. Արամյան, Զթամրած ձիեր, 1963:
16. Վ — Վ. Պարտիկունի, Գրականության ուժն ու հմայրը, 1963:
17. ՎՏ — Վ. Տերյան, հատոր 1, 1960:
18. Ս. Արվեստ — Սովետական արվեստ, ամսագիր:
19. Ս. Գրակ — Սովետական գրականություն, ամսագիր:
20. ՍԵԿ — Սեկոյան, Ոսկե վաղբերի մեջ, 1958:
21. ՍԶ — Ստ. Զորյան, հատոր 7, 1962:
22. ՍԽՔ — Ս. Խանդադյան, Քաջարան, 1965:
23. ՍՀ — Սովետական Հայաստան, օրաթերթ:
24. ՐՍ — Րաֆֆի, Սամվել, 1957:

Г. А. АРУТЮНЯН

СТРУКТУРА ИНФИНИТИВНЫХ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Р е з ю м е

Особенности безличного предложения в основном определяются тем, какою частью речи выражается главный член. Именно поэтому безличные предложения следует разделить на две группы — именные (номинативные) и глагольные (инфинитивные).

Главным членом инфинитивно-безличного предложения является неопределенная форма глагола.

Предложения данного типа не имеют подлежащего, следовательно, и не имеют сказуемого, так как подлежащее и сказуемое выявляются как элементы сопоставления. В них не выражена также сказуемость. Слово или группа слов выражает мысль с помощью предикативности, которая показывает отношение семантики (смысла) предложения к действительности. Формой выражения предикативности является интонация.

Как уже отмечено, глагольные безличные предложения не имеют подлежащего, следовательно, и не могут иметь второстепенных членов к подлежащему. И если мы составим схему предложения такого типа, то получается однолинейная схема с одной или многими частями, так как

встречаются и одночленные, и многочленные предложения («Լու՛ր» և «Այժմ ո՞ւմ մոտ գնալ»):

На основе результатов исследований доказывається, что неопределенная форма глагола в безличных предложениях может иметь те же дополнения, которые свойственны личному глаголу, так как это зависит от семантического и грамматического управления глагола. Некоторое разнообразие наблюдается в порядке членов предложения. Если в личных предложениях, как отмечает проф. М. Аоегян, обычно глагол-сказуемое находится в конце предложения, то в безличных глагольных предложениях глагол занимает первое место, особенно в тех предложениях, которые выражают повеление, приказ, поручения и т. д.